

*MİNAXANIM TƏKLƏLİ NURİYEVA (Azərbaycan)**

ŞƏRQİ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏKİ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRDƏ SEMANTİK DİFERENSİALLAŞMANIN TƏZAHÜRLƏRİ

Xülasə

Rus dilinin inkişafında, zənginləşib artmasında, ifadəlilik baxımından mükəmməllik kəsb etməsində türk dillərinin rolunu rus leksikoloqları hər zaman qeyd etməkdədir. Məqalədə rus ədəbi-bədii dil materiallarının verdiyi çox zəngin faktlar əsasında Şərqi slavyan dillərinin lüğət tərkibində mövcud olan türkiizmlərdə baş verən mənə diferensiallaşması prosesi geniş şəkildə tədqiq olunur. Göstərilir ki, çox hallarda mənə dillərdən yalnız özünün bir mənası ilə rus dilinə daxil olmuş söz sonradan o yeni mühitdə özünün semantik çevikliyini və zənginliyini qazanır. Bununla da müstəqil leksik vahid kimi keçdiyi dilin lüğət tərkibinin semantikasını məzmunca xeyli zənginləşdirmiş olmuşdur. Diaxronik aspektdə işlənmiş bu məqalədə mənə dəyişmələrinin obyektiv və subyektiv səbəbləri müəyyənləşdirilir, rus ədəbi-bədii dil materiallarının verdiyi dil faktları üzrə türkiizmlərin semantik inkişafı izlənilir, semantik inkişaf qanunauyğunluqları açıqlanır. Rus dilində türk sözlərinin güclü semantik adaptasiyası özünü həm ədəbi, həm də canlı dildə nümayiş etdirir: колпак, сазан, бардак, карга, кавардак, талан (qənimət, bəxt, uğur), кошма, тюфяк (*aciz, iradəsiz adam*), байбак, болван, таран, балаган, бирюк, мишурный, чехарда, балык, топор, утюг, дурман, ералаш, кирпич, оджак, вурдалак və s. Bu kimi nəticələr əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, türk sözlərinin böyük əksəriyyətinin çoxmənalı, məcazi keyfiyyətləri onların bu dildə zəruri dil faktları olduğunu təsdiq edir. Fikrimizcə, bu səpkidə araşdırmaların aparılması türkoloji alanda yeni fikirlərin formalaşmasına, nəhayət genişlənməsinə kömək edəcək, həm də dilçiliyimiz və ayrıca, dil əlaqələrimizin tədqiqi ilə bağlı əhəmiyyətli hadisə olacaqdır.

Açar sözlər: *türkiizm, semantik, rus dili, slavyan, türk.*

Giriş

İnsanların dərk etdiyi yeni anlayışların hamısını yalnız düzəltmə və mürəkəb sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Yəni, söz heç bir qrammatik və fonetik dəyişikliyə uğramadan da yeni mənalar qazana bilər; buna görə də “leksik-semantik sistemin inkişafı söz yaradıcılığı prosesinin məzmununa (və intensivliyinə) təsir göstərən” ciddi amil sayılmalıdır (Babayev, 1972: 75). Beləliklə, alınmış sözü

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) Azərbaycan dilinin tədrisi texnologiyası kafedrası, prof. dr.
E-mail: proftomris@gmail.com

mənimsəməyin vacib meyarlarından biri onun semantik əhatə dairəsinin genişlənməsi (Карымуллина, 2007:273) dildə yeni məzmunlu sözlərin yaranıb artmasına vasitə olur. Dilin lüğət tərkibinin artıb inkişaf etməsinə xidmət edən başlıca üsul və imkanlardan olan sözlərin mənaca dəyişməsi üsulu dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çoxcəhətli və əhatəli dil hadisəsidir. Sözün mənasının genişlənməsi onun fərdi, konkret mənasının ümumiləşmiş xarakter alması ilə bağlıdır (Məhərəmlı, 2012: 174). Çünki sözün semantik tutumu genişlənilib artdıqca onun ifadəlilik imkanları kimi qrammatik əlamətləri də artıb inkişaf edir. Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişilməsi və yeni mənə alması ilə də zənginləşir... Bu yolla dil həm də məzmunca yenilənmiş olur. Türk leksikasının rus ədəbi dilinə tarixən çoxdan daxil olduğuna və rus yazıçılarının əsərlərində kifayət qədər geniş işlənməsinə baxmayaraq rus ədəbi-bədii dilində işlənən türk mənşəli sözlərin yeri, mövqeyi lazımcıca araşdırılmamışdır. Çox vaxt bu işlərdə problem, hətta semasioloji aspektdən də uzaq tutulmuş, türk sözlərinin bu dildə semantik evolyusiyasının təbii və konkret gedişini izləmək, araşdırmaq tədqiqatdan kənar qalmışdır. Amma bir həqiqətdir ki, “rus dilinə daha çox türk dillərinin güclü təsiri olmuşdur ki, linqvistik baxımından bu, türkiizmlərin rus dilində çoxluq təşkil etməsi və bir də, bu dildə onların semantik adaptasiyasının daha yüksək dərəcəsi ilə təsdiqlənir” (Власичева, 2012: 15). Əslində rus dilindəki türk dillərindən alınmalarda baş verən mühüm dəyişmələrdən birinin semantik dəyişmələr olması və nəticədə bu dilə daxil olduqdan sonra onlardakı mənə inkişafı və s. semantik keyfiyyətlər xüsusi maraq doğurmalıdır, “çünki türkiizmlərdə baş verən polisemiya hadisəsi bu sözlərin rus dilində semantik inkişafının göstəricisi olmaqla tam nəticəsinin ifadəsidir.” (Babayev, 1972: 53). Müşahidələrimiz göstərir ki, çox hallarda mənə dillərdən söz yalnız özünün bir mənəsi ilə rus dilinə daxil olmuşdur. Lakin özünün semantik çevikliyi və zənginliyi o yeni mühitdə, “yad” şəraitdə qazanır, bununla da müstəqil leksik vahid kimi keçdiyi dilin lüğət tərkibinin semantikasını məzmunca zənginləşdirir. Bu proses öz növbəsində elə təbii və tam xarakter daşıyır ki, bəzən sözün müstəqim və əlavə mənaları arasında sərhəd qoymaq, fərqləndirmək mümkün olmur. Ehtimal ki, bu da dövrün təfəkkür mədəniyyəti, düşüncə tərzii ilə bağlı olan haldır. Çünki “türkiizmlərin öz keçid mərhələsində baş verən uyğunlaşma prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Türk sözlərinin rus dilinə geniş daxilolma dövrü olan 11-18-ci əsrlər arası rus dilindəki türk sözləri və onların törəmələri uğurlu adaptasiyanın göstəricisi sayıla bilər” (Бурибаева, 2013: 103). Hazırda da bu proses davamlı xarakter kəsb edir, 20-ci əsrin sonlarında isə türkiizmlər təbəqəsi daha çox metaforik köçürmə əsasında yaranan yeni mənalarla dolmağa başlayır (Карымуллина, 2007: 278). Elə bu səbəbdən də rus dilində, daha geniş desək, slavyan dillərində türkiizmlərin tədqiqi böyük vüsətlə davam etməkdədir və “bir neçə aspektdə aparılan bu iş alınmaların leksik-semantik və tematik qruplarının ayrılması, onların dövrləşdirilməsi, dildə semantik inkişaf və fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlili, habelə istifadə tezliyinin aşkara çıxarılmasını özündə cəmləşdirir” (Чебочакова, 2015: 46). Şərqi slavyan dillərindəki türk mənşəli

sözlərin semantik genişlənməsinə mənə dəyişmələrinin təzahür formalarından biri kimi yanaşsaq, bu formaların geniş mənşəsi ilə qarşılaşmalı oluruq. Məsələn, *байбак* və ya степной цырок “göstəbək” rus dilində həm tənbel, həm də rusların karellərə və olonetslərə verdiyi təhqiramiz ad; bunun kimi *сазан* (*сазан*) – balıq adı və sadələh adam; *кайма* (*кайма*) – bir şeyin, ərazinin uç tərəfi; *колпак* (*колпак*) – iradəsiz, ixtiyarsız adam; tüfək “döşək” (тюфяк) – ölüvay, aciz adam; kavadak “ovduq, atlama” (кавардак) – qarışıqlıq, dolaşıqlıq; həm də rus dili dilektlərində (Pskov) keyfiyyətsiz, zövqsüz hazırlanmış yemək “похлебка” mənasında da işlənir. Bu qəbildən olan sözlərin içərisində gördüyümüz kimi bir çox türkiizmlər əsas mənasınca ya istifadədən çıxmış, ya da daralmışdır. Demək, sözün arxaikləşməsi onda yeni mənə inkişafına səbəb olmuşdur: *азам/əzəm* (азям) “köhnə paltar”; *фата* (фата) əsas mənasında əsilzadə qadınların zərif tülün baş örtüyü, indi isə təzə gəlin duvağı-fata; *буза* (буза) məstədicici içki, “dava-dalaş”; *базар* (базар) “hayküylü yer”; *балахон* (балахон) aşırı gen paltar, zövqsüz üst geyimi; *кабак* (кабак) aşağı səviyyəli məkan; *çum* “çömçə” (чум) səliqəsiz qadın; *бирюк* (бирюк) – adamayovuşmaz, yalquzaq; *еранча* “yarıncı” (епанча) – pinti, natəmiz adam; *кулак* (кулак) əlin yumulmuş şəkli – *yumruq*, həm də *qoluzorlu*, *hampa*, *qolçomaq* tarixi söz; *каторга/кadırğa* (каторга) “çoxavarlı gəmi” – ağır cəza həbsxanası; *парча* (парча) materiyanın ümumi adı və zərli saplarla toxunmuş materiya; *капот* (капот) qadın üst geyimi və texniki termin mənasında; *талан* (талан) – qarət etmək və uğur, xoşbəxtlik və s. sözlərində olduğu kimi arxaikləşmiş həmin sözlərin burada əlavə mənası ilə fəallaşdığını görürük. Bu mənzərənin beləcə genişliyi, habelə zənginliyi öz növbəsində semantik diferensiallaşma prosesinə də geniş planda yanaşma tələb edir. Çünki, “məna dəyişmələri dilin leksik-semantik sisteminin təkamülünün göstəricisidir” (Məhərəmli, 2012: 49). Türk sözlərinin rus dilində semantik cəhətdən dəyişməsinin xarakteri mürəkkəb, həm də hərtərəflidir. Yəni, “türkiizmlərin əksəriyyəti yeni obyektlərin nominasiyası kimi ilkin mərhələdə neytral sözlər kimi fəaliyyət göstərmişlərsə də gələcəkdə onlardan bəziləri köhnəlmiş və ya köhnəlmiş əşyaları ifadə edərək mənfəi qiymətləndirmə dəyəri qazanmağa başlamışdı.” (Чебочакова, 2015:49). Məsələn: *туша* (туша); ilk mənasınca “döş, töş~tuş” (Радлов, 1893-1911: 2, 1268) rus dilində öldürülmüş heyvan cəmdəyi mənasını bildirməklə bərabər, insan haqqında da eyni dərəcədə istifadə edilir: Давай *тушку* тащить. Взяли его сейчас за кандалы и поволокли на диван (Бунин, Ночной разговор); Со вздохом падаю всей своей *тушей* на диван (Бунин, Мордовский сарафан). Demək, tarixən məna genişlənməsi müvafiq anlayışlar haqqında biliyimizin genişlənməsi nəticəsində baş verir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, sözün məcazlaşması yolu ilə məna genişlənməsi hadisəsi daha geniş yayılmışdır (Məhərəmli, 2012: 176) *çertoq* (чертог) “çardaq” – evin, binanın dam hissəsi; rusca dəbdəbəli ev; saray. Türkçə *alaçiq* “köçəri evi”; rusca lачуга “yarımxaraba ev, yoxsul ev”; *күтерма* türk sözü “imdad, yardım; kurtarma” harayı – xilas etmək sözündən, rus dilində həyəcanlı, qarışıq şərait; *каланча* – türk dillərində *qalaça*, *qalacıq*, rus dilində yangınsöndürənlərin binası və polis idarələri üzərindəki yüksək tikili, qurğu, qüllə; ucaboyle adam. Türk dillə-

rində mənası genişlənən oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin semantik inkişafını izlədikdə məlum olur ki, onların bir hissəsində ilkin, qədim mənə saxlanılmış və əlavə mənalar yaranmışdır (Məhərəmli, 2012: 178). Bunun kimi, rus dilindəki tür-kizm mənəbə sayılan türk dilərindən fərqli olaraq keçdiyi dildə mənəcə kəskin fərqlənən mövqedə çıxış edirlər.

Rus dilinin hələ qədim çağlarından işlənən “dəstə, qrup, şayka” mənəli türk sözü *vataqa* (ватара) ilk vaxtlar “çadır” mənəsində istifadə edilmişdir: ilk dəfə qədim rus yazılı qaynaqları olan İpatev salnaməsinin 1187 və 1193-cü il nüsxələrində, 1294-cü ilə aid Dvin fərmanlarında “çadır, köçəri evi” mənələrində qeyd alınmışdır (Срезневский, 1989: 1, 231). Sözü rus dilində fonetik dəyişmələrə (otaq-vataqa kimi) uğraması da maraqlıdır. Sözü qədim türk dillərində sözü “odaq, otaq, koma, ev, ailə” sözü ilə bağlılığı da qeyd olunur (Фасмер Макс., 1986-1987: 1, 278) Vataqa rus dilində –balıq vətəgələrinin, duz mədənlərinin arteli; balıq vətəgələrində işçi qrupu: Наконец, уже совсем в темноте, вваливается *vataqa* охотников в усадьбу какого-нибудь почти незнакомого холостяка-помещика... (Бунин, Антоновские яблоки) və s. Get-gedə sözdəki bu məzmun itmiş, sonralar, xüsusən 19-cu yüzillikdən öz yeni mənəsini – “dəstə, qrup, izdiham” qazanmışdır. Mənə dəyişməsi ilə müşahidə olunan örnəklərdən biri də *çertəq* və *çerdak* türkiizmləridir. Göründüyü kimi eyni mənəyə malik bu iki söz fonetik tərkibcə fərqlənirlər. Nədir bunun səbəbi? *Çertəq* və *çerdak* türkiizmləri eyni söz olsalar da çertəq keçdiyi zamandan mənəcə çerdak sözündən ayrılmış və xüsusiləşmişdir. Çardak “çardaqlı evlər, çatılı (əslə çatraqlı; catı, çatmaq, bağlamaq sözündən), yüksək banı olan evlər”, və “paytaxt şəhər” mənəsində, məhz yaşayış məskənlərinin adlarını bildirməyə xidmət etmişdir: Biləsuvar qədim yaşayış yeri, Qubadlı ray. kənd, Şəmkir rayonunda Çardaqlı qəsəbəsi, Qarabağda Çardaqlı kəndi, Ulyanovsk vilayətində (Rusiya) Çerdaklı şəhəri, Nəmanqan vilayətində (Özbəkistan) tarixi şəhər, Kərkükdə (İraq) Çardaqlı qəsəbəsi və s. Tatar alimi, etimoloq Q.Sattarov oikonomik terminlər (kirman, kala, kurqan, or, aul, kata...) sırasında *çardak* terminini də qeyd edir (Sattarov, 1988: 49). Dədə Qorqud dastanlarında da özünün qədim mənəsi – “imarət, saray, bürc,”çartaq” işlənmişdir: Beyrək yuca *çartaqdan* baqdı, bəzirganları gördi (Kitabi Dədə Qorqud, 1988: 83). Avropa dillərində, eləcə də rus dilinin ədəbi-bədii nümunələrində 11-ci əsrdə qeyd alınmış qədim türk alınmalarından olan (КЭСРЯ, 2008: 492) *çertək* “saray, hakim iqamətgahı” mənələri daşması da sözü bu ilkin mənəsiylə bağlıdır. İndi sadəcə dirəkli dam örtüyü mənəsində olan *çardaq* (əslə çatraq) çatı çatmaq “bağlamaq” çardaq sözündə də səslərin yerdəyişməsinə uğramış *yapraq*, *topraq*, *çiplaq* qəbilindəndir. Çerdak müasir anlamda binanın dam örtüyü ilə tavan arasındakı hissəni bildirməklə geniş işlənmə imkanlarına malikdir. *Çertəq* isə rus dilində *saray*, *kaşanə* deməkdir. Yekaterinanın rus dilində yazılmış məktublarında *saray*, *çar iqamətgahı* anlamındadır: Подвиг же сочинителя, об заклад биться можно, по которому он ее написал, есть тот, для чего вход не имеет в *çertəq* (Муратов, Жизнь Радищева). Bu söz saray, həm də əfsanəvi və dəbdəbəli saray mənəsində olduğu üçün xüsusi cəlbədicə tonda yazılmış məktubda rus sözü *дворец* deyil, *çertəq*

işlənmişdir. Saray mənasında istifadə olunaraq rus dilində öz sinonimləri içərisində xüsusi şəraitlərdə işlənməsinə görə maraq doğurur: Полуоткрытый строевой лес стоит неподвижно, и кажется, что ты попал в какие-то заповедные чертоги (Бунин, Антоновские яблоки). Elə buna görə də Çexovun nəsr dilində - 12 may 1893 tarixli məktubunda sözün bir birinə zidd mənalarını tutuşdurmaqla tamam gülüş məqsədilə istifadə edilmişdir: Не имею чертога, куда бы я мог сунуть свою законную семью... На чердаке?

Sözün semantik inkişafında müşahidə edilən ümumişlək sözlərin terminləşməsi dilin elmi üslubunu dolğunlaşdırmaqla semantik diferensiallaşma prosesinin faydalı sonuclarını nümayiş etdirir. Dediklərimizə aid bir neçə nümunəni – *kul, kol, qol* sözündən yaranmış *kulak* “yumruq” və *kulak* “qolçomaq” sözlərinin məna bağlarını nəzərdən keçirək: *Kulak* “yumruq” sözündən məcaziləşmə yolu ilə tarixi termin *kulak* “kapitalist, sərməyədar; varlı kəndli, hampa, qolçomaq” sözləri yaranmışdır. Разве не видите, что он русский кулак?... воскликнул Тургенев (Авдотья Панаева, Воспоминания) Bu qayda ilə əsas məna ilə bağlı olan: “кулачное право” (hüquqi qanunlara zidd qayda) tarixi termini və “держат в кулаке” frazeoloji vahidi yaranır. Və eyni zamanda bu sözün həmin mənadan doğan zəngin derivatları *кулачество, кулачить, кулачиха, кулаческий, кулачина, кулачье, кулачишко* və s. meydana gəlir. Rus dilində 13-cü əsrdən işlənən bu söz uzun yüzilliklər boyunca çox məhsuldar olan bir sözə çevrilmişdir; *кулак* (*kulak*) “yumruq” sözünün iştirakı ilə *Kulakov, Kulakovski, Kulaçikov* kimi rus soyadları da meydana gəlmişdir (Веселовский, 1974:169) Söz rus dilinin terminologiyasına da öz bəhrələrini vermişdir. Texniki terminlər olan silsilə maşınqayırma detalları adları – *кулак* (зубец колеса), *кулачок* кулачковая муфта, *кулачковый вал*, *кулачковый механизм* və s. Yenə üst geyim adı olan Türk dillərindən alınmış *ştan-ıç don* (içton sözündən) – “iç” və “don~ton” (Radlov, 1909-1911: 1, 1402, 1513; 11, 95) alt camaşırı, *kalson* mənasında *uşton*, *uştan* türk dillərinin qədim dövrlərindən başlayaraq müasir dövrdə həmin mənada bir sıra türk dillərində: müasir türk, qazax, qırğ., uyğur, özbək dillərində işlənməkdədir. (Наджип, 1989: 267) Bu söz rus bədi dilində “şalvar” sözü kimi geniş işlənir və bununla onun çeşid müxtəlifliyini də bildirir: Батюшка, это называется купи себе роялью и без *штанов* ходи (Чехов, “Забыл”). *Ştan* sözündəki semantik dəyişmələr bəzən həqiqi evolyusiya xarakterində dərk oluna bilər; bu türkizm də rus dili leksikasının bir çox sahələrinə keçərilməmişdir. Kazanlı alim Yunaleeva yazır: “*Ştan*” sözü ovçuların nitqində “heyvanların ayaqlarının üstündə yun və ya lələk, dənizçilərin nitqində isə – “gəminin arxa tərəfindəki örtük forması, soba istehsalçıları üçün - buxarıların xüsusi birləşməsi deməkdir ” (Юналеева, 1987: 33). [Cова] метнулась на нас – я даже успел разглядеть ее серые *штаники* – и взвилась на своих широких кругах крыльях (Бунин, “Маленький роман”).

Zahirən bir-birindən mənaca çox uzaq sözlərin əslində eyni mənşəyə malik olması ilk baxışdan inanılmaz görünür. Katorqa ağır şəraitli xüsusi həbs cəzası olmaqla “katorqa əzabı”, “katorqa həyatı”, “katorqa əməyi” (dəhşət, zülm mənasında) ifadələrini tez-tez eşidirik. Çoxları sözün dilimizə rus dilindən keçdiyini güman

edirlər. Əslində sözün tarixi onun katorqa (əslı katırğa) türk dilində çoxavarlı gəmi adı bildirməsilə başlayır. Bu hərbi gəmilərdə avar çəkmək ağır və çətin iş hesab olunurdu. Daim səfərlərdə və yürüşlərdə olan böyük gəmilərin avarlarını fasiləsiz olaraq çəkmək üçün bu katorqaçı işinə kürək cəzasına məhkum edilmiş ağır cinayət işləmiş dustaqlar və savaşı əsirləri təyin olunurdular. Bu cəza növü, eləcə də onunla birlikdə söz özü yunanlara, ruslara və s. xalqlara keçdi. Özünün ilk mənasında katorqa “türk gəmisı” işlənməklə bərabər – Июня в 1 день взят *каторг* другой караван, а в там караване семь *каторг*, а первые *каторги* ушли на море до нашего прихода (Записки Ивана Афанасьевича Желябужского), XIV əsrdə həтта hələ gəmisı olmayan Rusda (o zaman Rossiya adı işlənmirdi) katorqa özünün ikinci mənasında – “məcburi iş; ağır qul əməyi” mənasında geniş işlənməyə başlayır (Успенский, 1971: 543). Məişət əşyası *çömçə* çömlək (danışıqda çölmək şəklını almış) sözü ilə əlqədarlıdır. Belə ki, *çom* (çöm) leksemını “qab, iri qab”; çömçə (çöm~çum) çöm+çə isə “kiçik qab” deyə anlaşılır (Сагитова, 1992: 401). Ortaq türkcədə, eləcə də müasir qırçaq qrupu ədəbi dilində və dialektlərində *batmaq, suya dalmaq* (Gönül Samedova, 2019: 124). Şərqi slavyan dillərinə keçən bir çox türk sözləri kimi bu söz də ilkin formasını (çum “iri qab”, çumiçka “çömçə”) saxlamaqdadır. İlk dəfə İpatev salnaməsində (1250), eləcə də İvan Kalitanın sənədlərində qeyd alınmışdır: А к тому еще дал есмь в *чума* золота большая (Срезневский, 1989: 3, 1552) А. Bestujev-Marlinski “Molla Nur” əsərində bir yerli Azərbaycan şərqsini verərkən “çömçə” türk sözünü incələməyə girişir və чум+ча (-ча kiçiltmə şəkilçisi) sözünün rus dilindəki “çumiçka” sözünün “anası” olduğu qənaətinə gəlir. Maraqlıdır ki, çumiçka rus dilində həm də səliqəsiz, pinti qadın mənasında işlədilir. Onu da nəzərinizə çatdırıraq ki, rus dilində çumiçka həm də “çömçə balığı” deməkdir (Сагитова, 1992: 13-14). Rus dilində rus sözü kimi qəbul etdiyimiz *eralaş* da mənaca zəngin türkiizmlərdəndir: türk dillərində “eralaş, aralaş” – qarışıqlıq, hərc-mərclik demək olan söz rus ədəbi dilindəki işlək xarakterli türk sözlərindəndir. Həm də qeyd olunmalıdır ki, söz Rus ədəbi dilinin müxtəlif dövrlərində tarixən hərcmərclik, qarışıqlıq, həyəcan anlamı ilə yanaşı daha fərqli mənaları – cürbəcür quru meyvə, çərəz; qədim kart oyunu adlarını kimi daha geniş dairələri əhatə edə bilmişdi. Müşahidələr nəticəsində “qeyd etmək lazım gəlir ki, hər biri müəyyən kontekstdə yenilənməklə türk mənşəli sözlər eyni vaxtda bir neçə aspektdə çıxış edir (Власичева, 2012: 11).

Türkiizmlərin başqa tematik qruplar kateqoriyasına keçməsinə səbəb olan məcazi mənaların inkişafı rus paralellərinin emosional alçaldıcı xarakterli variantlarının da yaranmasına səbəb olmuşdur (Чебоचाкова, 2015: 49). Məsələn: türk dilində: *başpozuq* hərб zamanı könüllü özünü müdafiə qrupları, xalq ordu birliyi, qeyri-nizami qoşun hissəsi əsgəri (Фасмер, 1986-1987: 139) deməkdirsə, rus ədəbi-bədii dilində emosional şəkildə ümumiyyətlə “türk əsgəri” deməkdir və bu sözlə türk əsgərinin şişirdilmiş qəddarlıq keyfiyyəti nümayiş edilir: А это, заметь, Веруня, было в то время; когда *башибузуки* вырезывали наши пикеты так же просто, как ярославская баба на огороде срезает капустные кочаны (Куприн, Гранатовый браслет). Öz yaradıcılıq aləmində pasifist mövqə tutmasına baxma-

yaraq yazıçı Qarşın də hərb hekayələrində (Четыре дня) türk əsgərlərini *başibuzuk* adlandırır: Это лучше, чем рисковать попасть в лапы *башибузукам*. Yazıçı oçerklərində də türk əsgəri mənasında başibuzuk işlətmişdir: Стали мы ворочаться, а *башибузуки* издали попаливают (Аясларское дело). Rus-türk müharibəsi gedişində türk partizanları və əsgərlərinin *başipozuq* adlandırılması onlara olan subyektiv münasibətlərdən doğmuşdu. Çexovun “Хорошие люди” əsərində yazıçı rus cəmiyyətinin özündə qəddar və nadan adamları, habelə dələduzları “başibuzuk” adlandırır. (Вера): Если бы жизнь человекская была построена на началах непротivления злу? А что же осталось? Володя: *Башибузуки* и дома терпимости. Kitabın şərhlər hissəsində türk sözü olaraq qeyd edilən başibuzuk “quldur, başkəsən” adlandırılır. Çexovun oçerklərində də konkret adamlar başibuzuk deyə “quldur, oğru, dələduz” mənasında göstərilir: Скопинские *башибузуки* получили копии с обвинительного акта. Aşağıda göstərəcəyimiz məqamda konkret yeri göstərməklə daha tünd boyalarla başibuzuk “xam, nadan, mədəniyyətsiz adam” mənalına xidmət edir: Подумаешь что здесь речь идет не о цивилизованном, умном французе, в совершенстве знакомом с условиями приличия, а о каком-то диком *башибузуке* из Адрианополя (Григоревич, Литературные воспоминание). Demək, müşahidə etdiyimiz türkiizmlər ikinci şəraitdə ifadə etdikləri mənalarda bərkıyib sabitləşmişlər. Türk sözləri keçdiyi dildə mənacə genişləndiyi kimi sözün mənasında daralma, bir növ xüsusiləşmə keyfiyyəti özünü göstərə bilir. Rus dilindəki türkiizmlər arasında bu qrupa aid edəcəyimiz çoxlu, istənilən sayda lüğəvi materialın varlığına əmin olduq. Məsələn *balık, izyum, baxça, asker, balda, parça, şeptala, bardak* və s. bu tipli sözləri diqqətlə izləsək, maraqlı hallarla qarşılaşacağıq: Türk dillərində bağça gül-çiçək olduğu yer, yəni gül-çiçək bağçası, rus dilində *baxça* “сад” yalnız bostan meyvələrinin əkildiyi yer. Türk dillərində üzüm – rus dilində (виноград), yalnız üzümün qurudulmuş çeşidi *izyum* adlanır. Bunun kimi bardaq “şərab, su, çay içməyə qab, badə”, rus dilində “бардак” sərsərilərin toplaşdığı aşağı səviyyəli yer və s.

Sonuç

Araşdırmamızdan gəldiyimiz nəticə bu oldu ki, semantik diferensiallaşma dilin inkişafını səciyyəvləndirən proseslərdən biri olub söz yaradıcılığının əsas üsullarından sayılır. O, dildə semantik yenilənmə ən geniş yayılmış leksik-semantik proseslərdən biridir; tədricən baş verən belə semantik dəyişmələr lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynayır. Fikrimizcə, semantik yenilənmə prosesi, ilk növbədə, dildaxili faktorlarla özünü tapırsa da məna genişlənməsi hadisəsinin yaranmasında ekstralingvistik faktorlar da mühüm rol oynayır və sözün məna variantlarının çoxalması ilə mənanın ilkin və qədim məna ilə müqayisədə daha geniş anlayış ifadə etməsi, semantik həcm artması sonda məna genişlənməsi ilə nəticələnir. Rus dilindəki türkiizmlərin böyük əksəriyyətində özünü göstərən yüksək semantik yenilənmə türk mənşəli sözlərin məna zənginliyini göstərməklə yanaşı, bu sözlərin çoxmənalılıq imkanlarını, yüksək məcazlaşma, metaforlaşma keyfiyyətlərini də nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, Nizami. (1995). Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı, Kitab Palatası.
2. Samedova, Gönül (2019). Ortaq türkcədə Kırçak kökenli kelimeler, Azərbaycan dilinde arealları, Globe Edit.
3. Kitabı Dədə Qorqud, (1988). Yazıçı nəşriyyatı, Bakı.
4. Məhəməli, Baba (2012). Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf, Bakı.
5. Quliyeva, Xuraman (1990). Leksik-semantik kalkalar, Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, (Ədəbiyyat. Dil. İncəsənət), №1.
6. Турецко-русский словарь, 1977, Москва, Изд-во Русский язык
7. Бабаев, К.Р. (1972). Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании — Советская Тюркология, 1972, №2.
8. Большая Советская Энциклопедия (1970). т., 18. Москва, изд-во БСЭ, 1969-1978.
9. Бурибаева, М.А. (2013). Тюркские слова в русском языке как результат языковых контактов – Вестник Иркутского гос-венного лингвистического университета.
10. Веселовский, С.Б. (1974). Ономастикон Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва. Издательство “Наука”.
11. Власичева, В.В. (2012). Особенности семантики и функционирования тюркизмов в русском и английском языках XX – начала XXI веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казань.
12. Каримуллина, Г.Н. (2007). Тюркизмы в русской лингвографии xviii – xx вв.: семантико-функциональный аспект - Ученые записки Казанского государственного университета Том 149, кн.
13. Краткий Энциклопедический словарь русского языка, (2008). Москва, Рипол-Норинт.
14. Наджип, Г.Н., (1989). Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., Наука.
15. Радлов, В.В. (1893-1911). Опыт словаря тюркских наречий, т. 1-4; СПб.
16. Рясянен, М. (1955). Материалы по исторической фонетике тюркский языков. Москва, Издательство иностранной литературы.
17. Сагитова, А.Г. (1992). Тюркизмы в названиях предметов домашнего обихода. АКД, Казань.
18. Саттаров, Г.Ф. (1988). Ойкономические термины “город” и “село” в истории татарского языка и топонимии, Советская Тюркология, № 1.
19. Срезневский, И.И., (1989). Словарь древнерусского языка (в трех томах), М., Книга.
20. Успенский, Л.В. (1971). Слова о словах. Почему не иначе? Ленинград, Изд. Детская Литература.
21. Фасмер, Макс (1986-1987). Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), М., Прогресс.

22. Чебочакова, М. (2015). О тюркских заимствованиях в русском языке: на примере некоторых групп лексики- Научное обозрение Саяно-Алтая № 2(10).
23. Шипова, Е.Н. (1976). Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, Наука.
24. Юналеева, Р.А. (1984). Тюркизмы в русском языке (на материале названий одежды). Автореферат докт. дисс., Москва.
25. Юналеева, Р.А. (1987). Тюркизмы в системе заимствований русского языка, Советская Тюркология, №1.

Минаханым Теклели Нуриева (Азербайджан)

Проявления семантической дифференциации слов тюркского происхождения в восточнославянских языках

Резюме

Русские лексикологи всегда отмечали роль тюркских языков в развитии, обогащении русского языка, в совершенствовании его с точки зрения выразительности. В статье широко исследуется процесс семантической дифференциации тюркизмов восточнославянских языков на основе богатейших фактических материалов русского литературно-художественного языка. Показано, что во многих случаях слово из исходного языка, вошедшее в русский язык только с одним значением, в дальнейшем приобретает в этой новой среде гибкую и богатую семантическую палитру. Тем самым перешедшие в язык самостоятельные лексические единицы значительно обогащают содержание его словарного состава. В данной статье, написанной в диахроническом аспекте, выявляются объективные и субъективные причины изменения значения, раскрываются закономерности семантического развития тюркизмов на базе фактического материала, предоставленного русским литературно-художественным языком. Сильная семантическая адаптация тюркских слов в русском языке проявляется как в литературном, так и в живом языке: колпак, сазан, бардак, карга, кавардак, талан (добыча, удача, успех), кошма, тюфяк (беспомощный, безвольный человек), байбак, болван, таран, балаган, бирюк, мишурный, чехарда, балык, топор, утюг, дурман, ералаш, кирпич, оджак, вурдалак и т.п. На основании таких выводов можно прийти к заключению, что многозначность, метафоричность подавляющего большинства тюркских слов подтверждают, что они являются необходимыми языковыми фактами в этом языке. На наш взгляд, проведение исследований в этом направлении будет способствовать формированию и расширению новых представлений в области тюркологии, а также будет важным событием в изучении азербайджанского языкознания и, в частности, языковых связей.

Ключевые слова: *тюркизм, семантический, русский язык, славянский, тюркский.*

Minakhanim Taklali Nuriyeva (Azerbaijan)

Manifestations of semantic differentiation in words of Turkic origin in East Slavic languages

Abstract

Russian lexicologists have always noted the role of Turkic languages in the development, enrichment and perfection of the points of view of the expressiveness of the Russian language. The article extensively studies the process of semantic differentiation in the Turkisms of East Slavic languages, based on the very rich facts provided by Russian literary and artistic language materials. It is shown that in many cases, a word from the source language, which entered the Russian language with only one meaning, later acquires its semantic flexibility and richness in that new environment. Thus, it significantly enriched the semantics of the vocabulary of the language, which passed as an independent lexical unit. This article, developed in a diachronic aspect, identifies the objective and subjective reasons for changes in meaning, the semantic development of Turkisms is traced on the linguistic facts provided by Russian literary and artistic language materials, the regularities of semantic development are revealed. The strong semantic adaptation of Turkic words in Russian manifests itself in both literary and living language: колпак, сазан, бардак, карга, кавардак, талан (trophies, fate, happiness), кошма, тюфяк (*helpless, weak, weak-willed person*), байбак, болван, таран, балаган, бирюк, мишурный, чехарда, балык, топор, утюг, дурман, ералаш, кирпич, оджак, вурдалак... based on such conclusions, it can be concluded that the figurative, polysemantic, metaphorical qualities of the vast majority of Turkic words confirm that they are necessary linguistic facts in this language. In our opinion, conducting research in this field will help to form and finally expand new ideas in the field of Turkology, but will also be an important event in the study of our linguistics and, in particular, our linguistic relations.

Keywords: *Turkism, semantics, Russian, Slavic, Turkic.*
